

تاریخ قرآن نولدکه- شوالی معرفی، بررسی و نقد منابع

احمد رضا رحیمی ریشه*

تاریخ قرآن، تألیف تئودور نولدکه، تحریر از
فریدریش شوالی، لایپزیگ، ۱۹۰۹ (ج ۱)،
۱۹۱۹ (ج ۲)، ۱۹۳۸ (ج ۳)، تجدید چاپ:
هیلدسهام - نیویورک، ۱۹۸۱ م.

Geschichte des Qurāns, von
Theodor Nöldeke. Bearbeitet
von Friedrich Schwally, Leipzig.
1909-38.

چکیده: در این معرفی نخست چگونگی تدوین و چاپ کتاب تاریخ قرآن نولدکه، که توسط شاگرد او فریدریش شوالی تدوین و تحریر شده، آمده است. سپس خود کتاب و سه جزء اصلی (۱۳ فصل) آن به تفصیل معرفی شده است. مباحث مربوط به شیعه‌ی آن بررسی شده و همچنین با بررسی تفصیلی منابع نولدکه - شوالی در تألیف این کتاب روشن شده است که در کنار منابع مسیحی - یهودی، منابع اصلی و اساس تألیف آن (به جز چند مورد اندک) همگی از منابع اهل سنت بوده و نشان داده شده است منابع و روایات اهل سنت در باره‌ی قرآن چگونه محققان و خاورشناسان بی غرض را به نتیجه گیری‌های اشتباه در باره‌ی قرآن واداشته است.

کلید واژه‌ها: نولدکه، تئودور / «تاریخ قرآن» نولدکه، معرفی و نقد و بررسی / خاورشناسان و قرآن / خاورشناسان و شیعه امامیه.

I. **زندگی نامه.** تئودور نولدکه در دوم مارس ۱۸۳۶ م در هامبورگ، شمال آلمان، به دنیا آمد. سال‌های سیزده تا شانزده سالگی خود را به یادگیری زبان‌های یونانی و لاتین گذراند. در

* - کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، بنیان‌گذار و مدیر مؤسسه نشر فهرستگان.

دوران دبیرستان به مطالعه‌ی زبان عبری پرداخت. در دانشگاه گوتینگن^(۱) زبان‌های عبری، عربی، سریانی و آرامی را فراگرفت. مطالعه‌ی زبان سانسکریت را نیز در همین دانشگاه آغاز کرد و سپس در دانشگاه کیل^(۲) ادامه داد. او در دوران دانشجویی شروع به یادگیری زبان‌های فارسی و ترکی کرد. در بیست‌سالگی رساله‌ی دکتری خود را درباره‌ی تاریخ قرآن نگاشت (نک: پس از این) سپس مسافرت‌هایی به خارج از آلمان کرد. ابتدا به وین رفت و حدود یک سال (۱۸۵۶-۵۷م) در آنجا به بررسی دست‌نویس‌های کتابخانه‌ی وین پرداخت و یادگیری زبان‌های فارسی و ترکی را ادامه داد. سپس به لیدن رفت و حدود ۶ ماه در آنجا رحل اقامت افکند. در لیدن به بررسی دست‌نویس‌های عربی ادامه داد و با خاورشناسانی همچون دوزی^(۳) و یونبول^(۴) و د خویه^(۵) و د یونگ^(۶)، آشنا شد. از لیدن هلند به گوتا (آلمان) بازگشت و حدود یک ماه به بررسی نسخه‌های خطی عربی آنجا پرداخت. در آوریل ۱۸۵۸م به برلین رفت و در آنجا هم نسخه‌های خطی عربی و ترکی را بررسی و فهرستی هم برای دست‌نویس‌های ترکی آن کتابخانه تهیه کرد. در فاصله‌ی سپتامبر ۱۸۶۰ تا ۱۸۷۲م، که به سمت استادی دانشگاه استراسبورگ برگزیده شد، سفری به ایتالیا کرد. سپس معاون کتابخانه‌ی دانشگاه گوتینگن شد (دسامبر ۱۸۶۰ تا ژانویه‌ی ۱۸۶۲م) و چند صباحی در دانشگاه آن شهر به تدریس پرداخت. از ۱۸۶۴ تا ۱۸۷۲م استاد زبان‌های سامی در دانشگاه کیل^(۷) بود و نزدیک به هشت سال در آنجا به تحقیق و تدریس درباره‌ی زبان‌های سامی و همچنین تحقیق درباره‌ی عهد قدیم و زبان‌های سانسکریت و ترکی پرداخت.

نولدکه در بهار ۱۸۷۲م به استادی دانشگاه استراسبورگ رسید و نزدیک به ۵۰ سال (تا ۱۹۲۰م) در آن شهر ماند. عمده‌ی تألیفات او در این دوره انجام شده است. ده سال آخر عمر خود را در شهر کارلسروهه^(۸) و در منزل پسرش گذراند. او در ۲۵ دسامبر ۱۹۳۰م پس از حدود ۹۴ سال زندگی، درگذشت.^(۹)

نولدکه علاوه بر آشنایی با زبان‌های شرقی و غربی روز تبحر بسیاری در زبان‌های کهن

1. Göttingen.	2. Kiel.	3. R. Dozy.
4. Th. W. Juynboll.	5. M. J. de Goeje.	6. de Jong.
7. Kiel.	8. Karlsruhe.	

۹ - در نگارش این شرح حال عمدتاً از کتاب مرسوعه‌ المستشرقین، تألیف عبدالرحمان بدوی استفاده شده است.

همچون یونانی، لاتین، سریانی، عبری و عربی قدیم، لهجه‌های مختلف عربی، و زبان‌های کهن ایرانی و هندی (سانسکریت) داشت. او از هوشی سرشار و شمّ تاریخی و زبان‌شناختی قوی برخوردار بود. متخصص زبان‌شناسی زبان‌های سامی بود و اطلاعاتی گسترده درباره‌ی تاریخ و فرهنگ سرزمین‌های شرقی و مردمان آن داشت. به بی‌طرفی و عدم تعصّب در تحقیقات خود شهرت داشت. اگر به نتایج خطا در تحقیقات پیشین خود پی می‌برد. از ذکر آن و ارائه‌ی نتایج جدیدتر ابایی نداشت.

II. فهرست آثار. مهمترین آثار نولدکه - به ترتیب زمان چاپ - عبارتست از:

1858. "Hatte Muhammed christliche Lehrer?", in ZDMG, xii.

[مقاله‌ای است با عنوان «آیا محمد ﷺ معلم مسیحی داشت؟»]

1860. *Geschichte des Qorans*. Göttingen.

[تاریخ قرآن. چاپ نخست آن است، نک: بخش بعدی این مقاله]

1864. *Beiträge zur kenntnis der Poesie der alten Araber*. Hannover.

[مقالاتی در شناخت شعر کهن عرب‌ها. فصل اول آن با عنوان «من تاریخ و نقد الشعر العربی القديم»، توسط عبدالرحمان بدوی ترجمه شده و در دراسات حول صحّة الشعر الجاهلی، ص ۴۰-۱۷، به چاپ رسیده است]

1872. *Mandäische Grammatik*. Halle.

[دستور زبان مندائی]

1879. *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*. Leiden.

[تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان. ترجمه‌ی فارسی از عباس زریاب خویی، چاپ اول، تهران: انجمن آثار ملی]

1886. "Die arabischen Handschriften Spitta's", in: ZDMG, 40/1886/305-314.

[«دست‌نویس‌های عربی (در مجموعه‌ی) اشپیتا»]

1887. *Die ghassânischen Fürsten aus dem haus Gafna's*. Berlin.

[شاهزادگان غسانی از آل جفنه]

1888-1892. *Persische Studien*, 2 vols.

1890. *Delectus veterum carminum arabicorum*. Carmina selegit et editit Th. Noeldeke. Glossarium confecit A. Müller. Berlin, H. Reuther.

[منتخبات شعرکهن عرب. انتخاب و تصحیح از تئودور نولدکه، تهیه‌ی واژگان از آوگوست

مولر]

1896. *Zur Grammatik des klassischen Arabisch*. Wien.

[درباره‌ی دستور زبان عربی کلاسیک]

1904. "Das iranische Nationalepos", in: *GlrPh*, II/ 130-211.

ویرایش دوم کتابی که به صورت مستقل نشر شده است:

1920. *Das iranische Nationalepos*, Berlin- Leipzig.

[حماسه‌ی ملی ایران. ترجمه‌ی فارسی از بزرگ علوی، با مقدمه‌ی سعید نفیسی، تهران:

دانشگاه تهران، چاپ اول ۱۳۲۷هـ.ش]

1909-1938. *Geschichte des Qorans*.

[تاریخ قرآن. ویرایش دوم آن است، نک: بخش بعدی این مقاله]

1910. *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*. Strassburg.

[مقالاتی جدید در باره‌ی علم زبان‌های سامی]

۱۹۸۶. حدود پنجاه نامه از نامه‌های نولدکه به گولدتسیهر نیز در کتابی که روبرت سیمون در

شرح احوال گولدتسیهر نگاشته، به چاپ رسیده است. برای مشخصات این کتاب نک: منابع.

III. «تاریخ قرآن». مهم‌ترین و دوران‌سازترین نگاشته‌ی خاورشناسان در باره‌ی قرآن و

مطالعات قرآنی است. همه‌ی قرآن‌پژوهان غربی پس از نولدکه، و شمار کثیری از قرآن‌پژوهان

عرب و مسلمان در پژوهش‌های خود در باره‌ی قرآن تحت تأثیر این کتاب بوده‌اند و یا به نوعی از

آن استفاده کرده‌اند. گفته می‌شود اصطلاح «تاریخ قرآن» نخستین بار از سوی نولدکه به کار رفته

است^(۱) و این امر ناشی از نوع نگرش خاورشناسان به متن قرآن است.

۱ - نک: محمدعلی مهدوی راد. سیر نگارش‌های علوم قرآنی، ص ۲۳۲. استاد مهدوی راد این نظریه را با قطعیت هر چه تمامتر ذکر می‌کند، ولی نگارنده‌ی این سطور استصصاء تام در منابع اروپایی درباره‌ی عبارت «تاریخ قرآن» نکرده است.

نولده که در تألیف این کتاب از همکاری شماری از خاورشناسان آلمان سود برده است. تألیف این کتاب سرگذشتی خواندنی دارد که خلاصه‌وار از این قرار است^(۱): نولده که در ۱۸۵۶م از رساله‌ی دکتری خود در باره‌ی تاریخ پیدایش قرآن در دانشگاه گوتینگن دفاع کرد. سپس با افزودن فصل‌هایی به رساله‌ی خود، آن را در ۱۸۵۷م برای شرکت در مسابقه‌ی «تاریخ انتقادی متن قرآن» به آکادمی ادبیات پاریس ارائه کرد. این متن گسترش یافته در ۱۸۶۰م در گوتینگن به چاپ رسید. در ۱۸۹۸م ناشر از نولده تقاضا کرد تا برای چاپ دوم کتاب در آن تجدید نظر کند. اما مؤلف به خاطر ضعف مزاجی خود - که از دوران کودکی تا هنگام مرگ از آن رنج می‌برد - از این کار عذر خواست و یکی از بهترین شاگردان خود را به نام فریدریش شوالی^(۲) برای این کار به ناشر معرفی کرد. شوالی با استفاده از طرح و یادداشت‌های استاد خود جلد اول از ویرایش و تحریر جدید تاریخ قرآن را تألیف کرد. نولده که پس از مطالعه‌ی آن مقدمه‌ای بر آن نگاشت و جلد اول در ۱۹۰۹م منتشر شد.

شوالی در فوریه‌ی ۱۹۱۹م، به هنگام تنظیم و تحریر جلد دوم، درگذشت. هاینریش تسیمرن^(۳)، شوهر خواهر او، ادامه‌ی کار را پی گرفت و جلد دوم با پیش‌گفتار تسیمرن در ۱۹۱۹م به چاپ رسید.

تألیف و تحریر جلد سوم کتاب و تنظیم یادداشت‌های شوالی با پیشنهاد تسیمرن به گوتهلف برگسترسر^(۴) واگذار شد، اما او نیز پس از آن که چند سالی از عمر خود را بر سر این کار گذاشت، پیش از آن که موفق به اتمام جلد سوم شود، در اوت ۱۹۳۳م درگذشت. او تو پرتسل^(۵)، همکار او در دانشگاه، با افزودن فصل آخر کتاب به آن و یک مقدمه، جلد سوم را در ۱۹۳۸م منتشر

۱ - خواندگانی که طالب جزئیات بیشتر هستند به مقاله‌ی ارزشمند «تاریخ قرآن»، تألیف محمدرضا بهشتی، در: دانشنامه‌ی جهان اسلام، ج ۶، ص ۲۴۱ - ۲۴۰ و مقدمه‌های جلد‌های سه‌گانه‌ی تاریخ قرآن مراجعه کنند.
 ۲ - Friedrich Schwally، خاورشناس آلمانی. در ۱۸۶۳م به دنیا آمد و در ۱۹۱۹م درگذشت. شاگرد نولده بود. مهم‌ترین کار او همین تحریر جلد اول و بخشی از جلد دوم تاریخ قرآن، است. از دیگر کارهای او می‌توان از تصحیح نیمه‌ی دوم سیره‌ی ابن سعد نام برد.

3. Heinrich Zimmern.

۴ - Gotthelf Bergsträsser، خاورشناس آلمانی. در ۱۸۸۶م به دنیا آمد و در ۱۹۳۳م در ۴۷ سالگی به هنگام کوهنوردی در آلپ سقوط کرد و کشته شد. مهم‌ترین آثار او درباره‌ی قرآن است.

۵ - O. Pretzl، خاورشناس آلمانی. در ۱۸۹۳م به دنیا آمد و در ۱۹۴۱م در ۴۸ سالگی و در کشاکش جنگ دوم جهانی، بر اثر سقوط هواپیما کشته شد. عمده‌ی کارهای پرتسل را پژوهش‌های قرآنی تشکیل می‌دهد.

ساخت. بدین ترتیب پس از گذشت ۶۸ سال از چاپ اول کتاب، تألیف و چاپ اثرگذارترین تحقیق درباره‌ی قرآن در نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم و نیمه‌ی اول قرن بیستم، با تلاش سه نسل از خاورشناسان آلمانی به سرانجام رسید.

تاریخ قرآن نولدکه - شوالی تاکنون به هیچ یک از زبان‌های اروپایی و همچنین زبان عربی ترجمه نشده است؛ گرچه برخی از نظریات او به تفاریق توسط قرآن‌پژوهان عرب و اروپایی بررسی و نقد شده است.

این کتاب - پس از تکمیل چاپ آن - چندین بار به صورت افست منتشر شده است. چاپ مورد استفاده‌ی ما سومین افست کتاب از سوی انتشارات گئورگ اولمس^(۱) در ۱۹۸۱م است. **IV. معرفی تفصیلی «تاریخ قرآن».** این کتاب از سه جلد یا بهتر بگوییم از سه جزء تشکیل شده است.

- جزء یکم:

عنوان اصلی جزء نخست (منتشرشده در ۱۹۰۹م) این است: «درباره‌ی منشأ و خاستگاه قرآن» و شامل این فصل‌هاست: **فصل ۱.** درباره‌ی نبوت و وحی، شامل:

الف. محمد ﷺ به عنوان پیامبر و منابع تعالیم او. در این بخش از این موارد بحث شده است: مفهوم نبوت، زمینه‌های نبوت در پیامبر ﷺ، تأثیرات یهودی و مسیحی، منابع نوشتاری و منابع شفاهی، گسترش و رواج خواندن و نوشتن در عربستان قدیم. ارتباط پیامبر با زید بن عمرو و امیه بن ابی‌صلت. تأثیرات کفر و شرک بر اسلام. عناصر شخصی در پایه‌های دینی محمد ﷺ.

ب. درباره‌ی وحی بر پیامبر ﷺ، چگونگی و انواع آن. شامل: انواع وحی، حالت‌های هیجانی - روحی پیامبر، معلّم و راهنمایی فرضی و خیالی برای پیامبر. بندهای آن دَحیّه، مدت وحی، نام‌های گوناگون آن، سبک وحی و قافیه و ترجیع‌بندهای آن، تکرار عبارات، شیوه‌ی ثبت مکتوب وحی، افزوده‌ها و دیگر دگرگونی‌ها که توسط خود محمد ﷺ انجام می‌شد، «سَبْعَة أَحْرُف»، انقطاع وحی، اصالت قرآن و ارتباط آن با وحی‌های [دروغین] پیامبران [کذاب].

فصل ۲. درباره‌ی مبدأ بخش‌های مجزا (سوره‌ها) ی قرآن.

این فصل از فصول مهم این کتاب است. مؤلف در این فصل به طرح نظریه‌ی بدیع خود در ترتیب سور مکی پراخته است. او ابتدا منابع این نظریه را برمی‌شمرد و آن‌ها را تحلیل می‌کند. منابعی که او ذکر می‌کند عبارتست از روایت‌های تاریخی و تفسیری، کتاب‌های تاریخی همچون تاریخ طبری، سیره‌ی ابن‌هشام و... و کتاب‌های اسباب نزول. پس از طرح این مقدمات، مؤلف تمامی سوره‌ها را نخست به مکی و مدنی تقسیم کرده و برای سوره‌های مکی سه دوره‌ی زمانی ذکر می‌کند. او برای این تقسیم‌بندی معیارهای دیگری را همچون شیوه و لحن بلاغی آیات و سُور و رابطه‌ی پیامبر ﷺ با یهودیان و مسیحیان شبه جزیره در نظر می‌گیرد و نظریات و تقسیم‌بندی کسانی همچون موییر^(۱)، گریم^(۲) و هیرشفلد^(۳) را نیز ذکر و بررسی می‌کند.

- دوره‌ی نخستِ سوره‌های مکی. این دوره شامل سوره‌های کوتاه با آیات مسجّع می‌شود. این سوره‌ها به ترتیب زمانی عبارتند از: علق، مدثر، مسد، قریش، کوثر، هُمزه، ماعون، تکوین، فیل، لیل، بلد، انشراح، ضحی، قدر، طارق، شمس، عَبَس، قلم، اعلی، تین، عصر، بروج، مزمل، قارعه، زلزال، انفطار، تکویر، نجم، انشقاق، عادیات، نازعات، مرسلات، نبأ، فجر، قیامة، مطففین، حاقه، ذاریات، طور، واقعه، معارج، رحمن، توحید، کافرون، فلق، ناس و فاتحه (۴۸ سوره).

- دوره‌ی دومِ سوره‌های مکی. بنابر نظر نولدکه در این سوره‌ها بیشتر به قصص انبیاء پرداخته شده است و طولانی‌ترین سوره‌ها مربوط به این دوره است. هم‌چنین کلمه‌ی «الرحمن» برای نخستین بار در این سوره‌ها ذکر شده است. این سوره‌ها عبارتند از: قمر، صافات، نوح، انسان، دخان، ق، طه، شعراء، حجر، مریم، ص، یس، زخرف، جن، مُلک، مؤمنون، انبیاء، فرقان، اسراء، نمل، کهف (۲۱ سوره).

- دوره‌ی سومِ سوره‌های مکی. وجه غالب در سوره‌های این دوره در این است که کلمه‌ی «الرحمن» در آن‌ها ذکر نشده است، هر چند قصص انبیاء در آن‌ها آمده است. سوره‌های این دوره عبارتند از: سجده، فصلت، جاثیه، نحل، روم، هود، ابراهیم، یوسف، مؤمن (غافر)، قصص، زمر، عنکبوت، لقمان، شوری، یونس، سبأ، اعراف، احقاف، مائتکه، انعام و رعد (۲۱ سوره).

1. W. Muir.

2. H. Grimme.

3. H. Hirschfeld.

بخش بعدی کتاب به سوره‌های مدنی و خصوصیات آن‌ها اختصاص دارد. در این سوره‌ها بیشتر قواعد فقهی و تشریحی آمده است و سجع کمتری در آن‌ها به چشم می‌خورد. برخلاف سور مکی که در آن‌ها «یا ایها الناس» آمده است، در این سوره‌ها آیات با «یا ایها الذین آمنوا» شروع شده است. سوره‌های مدنی عبارتند از: بقره، بینه، تغابن، جمعه، انفال، محمد (ص)، آل عمران، صف، حدید، نساء، طلاق، حشر، احزاب، منافقون، نور، مجادله، حج، فتح، تحریم، ممتحنه، نصر، حجرات، توبه و مائده.

آخرین فصل این جزء اختصاص به آیات و وحی‌هایی دارد که در قرآن نیامده است. نولدکه در این فصل از اختلاف قرائت‌ها، تفاوت در وحی‌های قرآنی و وحی‌های غیر قرآنی، بحث نسخ و انواع آن از قبیل «ما نُسخ خطّه و حکمه» یاد کرده و با استفاده از منابع اهل سنت سعی کرده همه‌ی مواردی را که بر پیامبر نازل شده ولی در قرآن نیامده است استقصاء کند. او متن این موارد را - با ذکر اختلاف نسخ در پانویس - به خط عربی نقل و سپس به آلمانی ترجمه می‌کند.

- جزء دوم:

جزء دوم کتاب (منتشر شده در ۱۹۱۹م) عمدتاً به این مباحث می‌پردازد: جمع‌آوری قرآن، کتابت وحی به دست کاتبان وحی در زمان پیامبر، جمع قرآن توسط امیرالمؤمنین علی علیه السلام و ذکر ترتیب قرآنی که توسط امیرالمؤمنین علی علیه السلام جمع شده است از تاریخ یعقوبی همراه با ذکر سوره‌های آن^(۱)؛ اولین گردآوری توسط زید بن ثابت و دیگر جمع‌های پیش از عثمان (همچون جمع اُبی بن کعب)، قرآن عبدالله بن مسعود و ابوموسی، تاریخ جمع و نگارش نسخه‌ی رسمی قرآن در زمان عثمان. سپس از مخالفت‌های مسلمانان با قرآن جمع عثمان بحث شده است و به همین مناسبت از سوره‌ای به نام «سورة النورین» نام می‌برد و این گونه ذکر می‌کند که شیعیان معتقدند این سوره نیز جزو قرآن بوده است ولی در قرآن جمع عثمان نیامده است. او متن سوره را از دبستان مذاهب و از مقاله‌ای از شخصی از اهالی قازان به نام «پروفیسور کاظم بیک» که در مجله‌ی آسیایی^(۲) به چاپ رسیده است، نقل و سپس آن‌را به آلمانی ترجمه می‌کند^(۳). در ادامه

۱ - تاریخ یعقوبی، چاپ هوتسما، ج ۲، ص ۱۵۴-۱۵۲، ترجمه‌ی فارسی از محمدابراهیم آیتی، ج ۲، ص ۱۶-۱۵.
 2. Journal Asiatique.
 ۳ - این سوره نخستین بار در دبستان مذاهب (ج ۱، ص ۲۴۷-۲۴۶) ذکر شده است، گارسن دو تاسی خاورشناس

با مقایسه‌ی زبان‌شناسانه‌ی این سوره با قرآن جعلی بودن آن نشان داده شده است.

این جزء ضمیمه‌ای دارد (حدود ۱۰۰ صفحه) درباره‌ی منابع اسلامی و تحقیقات جدید مسیحی درباره‌ی خاستگاه وحی و پیدایش «کتاب قرآن»، شرح احوال پیامبر ﷺ و مقایسه‌ی این دو (منابع اسلامی و تحقیقات مسیحی) با یکدیگر.

در بخش تحقیقات نوین مسیحی آثار و عقاید خاورشناسانی همچون ویلیام مویر^(۱)، آلوئیس اشپرنگر^(۲)، راینهارت دوزی^(۳)، ایگناتس گولدتسیهر^(۴)، آبراهام گایگر^(۵)، اسنوک هورخرونیه^(۶) و شماری دیگر بررسی شده است.

مؤلف در این ضمیمه فصلی را (ص ۱۸۲ - ۱۷۹) نیز به تفاسیر شیعه اختصاص داده است. او قدیم‌ترین تفسیر شیعی قرآن را از امام محمد باقر علیه السلام می‌داند و از تفاسیری همچون تفسیر علی بن ابراهیم قمی و تفسیر صافی فیض کاشانی نام می‌برد و بحثی نیز درباره‌ی تأویل شماری از آیات قرآن در باره‌ی اهل بیت دارد.

- جزء سوم:

جزء سوم کتاب (منتشر شده در ۱۹۳۸م) درباره‌ی تاریخ متن قرآن است. مباحث عمده‌ی این جزء عبارت است از: متن بدون اعراب قرآن، خطاهای قرآن عثمان، اختلاف قرائت‌ها در نسخه‌های قرآن عثمان، شیوه‌ی کتابت، اختلاف قرائت‌ها در قرآن ابن مسعود، اُبی و دیگران، سلطه و فراگیری قرآن عثمان. شیوه‌ی قرائت قرآن، قراء هفتگانه و دهگانه و چهارده گانه، شناخت منابع مربوط به قرائت و قراء، قرائت‌های شاذ، مفردات، تجوید، وقف. تحقیق درباره‌ی دست‌نویس‌های قرآنی، تاریخ‌گذاری و شناخت مکان کتابت آن‌ها. سپس ۸ تصویر از دست‌نویس‌های کهن قرآنی از کتابخانه‌های قرویین، ملی پاریس، مدرسه‌ی بن یوسف مراکش و استانبول (سرای) آمده است.

پایان‌بخش این جزء که پایان‌بخش کل کتاب نیز به شمار می‌رود چهار فهرست^(۱) منابع (کتاب‌شناسی)،^(۲) نام‌های خاص افراد، مکان‌ها و خاندان‌ها و قبایل،^(۳) موضوع و^(۴) آیات

فرانسوی، از او نقل کرده و نولدکه از دو تاسی.

1. W. Muir.	2. A. Sprenger.	3. R. Dozy.
4. I. Goldziher.	5. A. Geiger.	6. S. Hurgonje.

مورد استفاده در کل کتاب است. این فهرست‌های سودمند را خانم آنه‌لیزه گوتشالک - باور^(۱) تهیه کرده است.

۷. منابع «تاریخ قرآن»: مؤلف در تألیف این کتاب عمدتاً به سه گروه از منابع تکیه

داشته است:

۱. آثار یهودی-مسیحی قدیم. منابعی همچون اناجیل اربعه، تورات، تلمود و شماری دیگر از این گونه منابع نیز مورد استفاده‌ی مؤلف بوده است، به‌ویژه در بحث از دوره‌ی نخست سوره‌های مکی، آن‌جا که درباره‌ی سوره‌ی فاتحة الكتاب بحث می‌کند، برای اثبات این نکته که این سوره نیز از سوره‌های نخستین است سعی می‌کند منشاء یهودی و مسیحی آیات آن را با استناد به عهد قدیم و عهد جدید نشان دهد. در پانویس جزء ۱، ص ۱۱۲، ۱۱۳ و ۱۱۴، در پنج بخش عبارت‌های «الحمد لله»، «رب العالمین»، «الرحمن الرحیم»، «مالک یوم الدین» و «اهدنا الصراط المستقیم» از جهت واژه‌شناسی بررسی می‌شود و ریشه‌های عبرانی (عهد قدیم)، یونانی (عهد جدید) و مندائی آن‌ها را نشان می‌دهد. مؤلف در این بحث علاوه بر منابع پیش‌گفته از منابع اهل سنت همچون بلاذری، طبری، زمخشری و به‌ویژه اتقان^(۲) سیوطی (مثلاً ذیل واژه‌ی «الرحمن»)^(۳) نیز استفاده کرده است. ذکر این نکته ضروری است که نولدکه تعصب دیگر اسلام‌شناسان را در این مورد، مبنی بر اینکه تمامی و یا اکثر آموزه‌های دینی اسلام برگرفته از منابع پیش از اسلام است، ندارد.

۲. آثار مستشرقان. در تألیف این کتاب از نوشته‌ها و تحقیقات شمار کثیری از

خاورشناسان و اسلام‌شناسان استفاده شده است و از آراء و اقوال آن‌ها یاد شده و یا به نقد و بررسی آن‌ها پرداخته شده است. به‌ویژه آراء اینان مد نظر بوده است: آوگوست فیشر^(۴)، گوستاو فلوگل^(۵)، د خویه، گولدتسیهر، هامر - پورگشتال^(۶)، هیرشفلد^(۷)، هانری لامنس^(۸)، آلویس اشپرنگر، گوستاو وایل^(۹) و یولیوس ولهاوزن^(۱۰).

1. Anneliese Gottschalk-Bauer.

۲ - فصل «النوع الثامن و الثلاثون فيما وقع فيه بغير لغة العرب»، ج ۲، ص ۱۲۵ به بعد.

۳ - قس: آرتور جفری، واژه‌های دخیل در قرآن مجید، ص ۲۲۱ - ۲۲۰.

4. A. Fischer.

5. G. Flügel.

6. J. von Hammer- Purgstall.

7. H. Hirschfeld.

8. Henri Lammens.

9. Gustav Weil.

10. Julius Wellhausen.

۳. منابع اسلامی. نزدیک به ۷۰ درصد منابع مؤلفان نوشته‌های اسلامی است که به جز چند مورد، همگی از اهل سنت است. از این میان آثار ابن جزری، محمد بن جریر طبری، ابن هشام، بخاری (صحیح)، مسلم (صحیح)، مکی بن ابی طالب قیسی و سیوطی بیشترین کاربرد را داشته است.

در کنار منابع چاپی، از دست‌نویس‌های اسلامی نیز به‌کرات استفاده شده است. بر اساس فهرست منابع حدود ۱۰۰ دست‌نویس جزو منابع کتاب بوده است که حدود نیمی از آنها متن کهن قرآنی است. بیشتر دست‌نویس‌ها متعلق به این کتابخانه‌ها است: برلین (۴۷ نسخه)، موزه بریتانیا (۱ نسخه)، فاس (۱ نسخه)، گوتا (۱۶ نسخه)، استانبول (۱۰ نسخه)، لیدن (۶ نسخه)، مراکش، مجموعه‌ی بن یوسف (۱ نسخه)، کتابخانه‌ی ملی پاریس (۱ نسخه)، وین (۶ نسخه) و... از میان دست‌نویس‌ها فقط دو دست‌نویس به آثار شیعی اختصاص دارد. یکی از آنها رساله‌ای است در تجوید از مؤلفی ناشناخته و دیگری تفسیر علی بن ابراهیم قمی. در میان منابع چاپی نیز تنها به دو کتاب اشاره شده است، تفسیر صافی فیض کاشانی (۱ ارجاع) و فهرست شیخ طوسی (۴ ارجاع).

این آمار از این رو ذکر شد تا این نکته روشن شود اگر در جای جای این کتاب آراء و نظراتی یافت می‌شود که در شأن قرآن کریم نیست، خاستگاه عمده‌ی آنها روایات و مطالبی است که اهل سنت درباره‌ی قرآن نقل می‌کنند. به عنوان نمونه می‌توان به آخرین فصل جزء یکم اشاره کرد. در این فصل که اختصاص به آن دسته از آیات دارد که در جمع رسمی عثمان نیامده (ص ۲۶۱-۲۳۴)، تمامی مواردی که نقل می‌شود یکسره از منابع اهل سنت و عمدتاً برگرفته از ترمذی، بخاری، اتقان سیوطی، مسلم، کنز العمال متقی هندی^(۱)، موطأ مالک و چند منبع دیگر است.

VI. بازتاب مباحث شیعه درباره‌ی قرآن در «تاریخ قرآن». تقریباً نگاه همه‌ی اسلام‌شناسان اروپایی به اسلام، از طریق مذهب اهل سنت است. همانطور که می‌دانیم تمامی مرزهای اسلام با اروپا متعلق به اهل سنت بوده و هست. نخستین رویارویی‌های اروپاییان با اسلام نیز، چه در اسپانیا و شمال آفریقا، چه در دوران جنگ‌های صلیبی و چه در

۱ - به عنوان نمونه نک: «باب فی لواحق التفسیر، منسوخ القرآن» در کنز العمال، ج ۲، ص ۵۶۹-۵۶۷.

دوران حکومت عثمانی، با اهل سنت بوده است. از این رو از نظر اروپاییان اسلامی رسمی همان تسنن است و مابقی مسلمانان، همچون شیعیان، از فِرَق منشعب از این بدنه‌ی اصلی محسوب می‌شوند. بنابراین بدیهی است که به هنگام بررسی هرگونه مطلب اسلامی از سوی خاورشناسان، در درجه‌ی نخست منابع مسلمانان رسمی مدّ نظر قرار گیرد. البته هرچه به دهه‌های پایانی سده‌ی بیستم میلادی نزدیک‌تر می‌شویم، این مطلب کم‌رنگ‌تر می‌شود و توجه به سایر مذاهب اسلامی به ویژه شیعه و از آن میان - در سال‌های اخیر - شیعه‌ی امامیه را بیشتر می‌بینیم.

تاریخ قرآن نولدکه - شوالی نیز از این قاعده مستثنی نیست. همانطور که در بخش قبلی اشاره شد شمارکَلّ منابع شیعی این کتاب - اعم از چاپی و خطی - چهار منبع بیشتر نیست. از این رو در بخش‌هایی که مؤلفان متعرّض آراء شیعه شده‌اند عمده‌ی منابع ایشان همان نوشته‌های اهل سنت بوده است. ما در اینجا به اختصار به بررسی این موارد می‌پردازیم.

۱. جزء دوم ص ۸ به بعد - مؤلف در این صفحات به جمع قرآن از سوی امیرالمؤمنین علی عَلَيْهِ السَّلَام می‌پردازد و روایت معروف که بر اساس آن امیرالمؤمنین بلافاصله پس از درگذشت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به جمع قرآن پرداخت و سپس آن را به مردمان عرضه کرد، از دست‌نویسی از تفسیر علی بن ابراهیم قمی^(۱) نقل می‌شود. دیگر روایت‌های این بخش از ابن سعد، فهرست ابن ندیم، و اتقان سیوطی است که در آن‌ها سعی شده روایت تفسیر قمی مخدوش یا تأویل شود. در ادامه‌ی همین بخش ترتیب قرآن جمع شده از سوی امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام در ۷ جزء، از تاریخ یعقوبی نقل می‌شود.

۲. جزء دوم، ص ۹۳ و ۱۰۰ به بعد. او در این فصل به مخالفت‌های مسلمانان با قرآن جمع شده از سوی عثمان می‌پردازد و به همین مناسبت از شیعه «حزب منسوب به علی ۷» و مخالفت‌های ایشان نام می‌برد. منبع عمده مؤلف در این بخش، در کنار تفسیر قمی، مقاله‌ای است از شخصی قازانی به نام «کاظم بیگ» که در مجله‌ی آسیایی (Journal Asiatique) چاپ شده است^(۲). مؤلف در ص ۱۰۰ به بعد نیز بحثی درباره‌ی سوره‌ی «النورین» کرده و گفته است

۱ - موجود در کتابخانه‌ی پادشاهی برلین و معرفی شده در فهرست آوارت، ج ۱، ص ۳۷۲، ش ۹۲۹.

۲ - متأسفانه دسترسی به این مقاله هنوز ممکن نشده است.

که شیعه معتقد است این سوره جزو سُورِ قرآنی بوده و عثمان به هنگام جمع قرآن آن را حذف کرده است. همانطور که پیش تر گفتیم، مؤلف نخست متن سوره را نقل و سپس ترجمه می‌کند. منابع مؤلف در این بخش عبارتست از دبستان مذاهب، مقاله‌ی کاظم بیگ، که پیش تر از آن یاد کردیم و مقاله‌ای از گارسن دو تاسی. ظاهراً تمامی نقل‌ها به دبستان مذاهب برمی‌گردد^(۱).

۳. جزء دوم ص ۱۸۲-۱۷۹. فصلی است بسیار مختصر درباره‌ی تفاسیر شیعه و روش تفسیری شیعیان. مؤلف نخست از تفسیر امام محمد باقر علیه السلام نام می‌برد و می‌گوید: «دانسته نیست که این تفسیر به صورت اصلی موجود است یا به صورت تحریری از شاگرد ایشان ابوالجارود زیاد بن منذر». سپس از تفسیر علی بن ابراهیم قمی یاد و روایتی از آن نقل می‌شود^(۲) که بر اساس آن کلمه‌ی «کتاب» در آیه‌ی دوم سوره‌ی بقره به امیرالمؤمنین علیه السلام تأویل شده است. موارد مشابه دیگر نیز از این تفسیر نقل شده است و به همین مناسبت بحثی درباره‌ی تأویل از دیدگاه شیعه مطرح آمده است. سپس اشاره‌ای به الصافی فی تفسیر القرآن فیض کاشانی و کلامی درباره‌ی تأویل و تفسیر صوفیانه از او آمده است. در پایان این بخش از حقایق التفسیر ابو عبدالرحمان سلمی نیشابوری به عنوان یکی از قدیم‌ترین تفاسیر صوفیانه نام می‌برد و سر آخر این مسأله را با تفاسیر تأویلی مسیحی و یهودی در سده‌های میانه مقایسه می‌کند.

در جزء سوم و پایانی کتاب هیچ فصل مستقلی به شیعه اختصاص ندارد.

به نظر می‌رسد اگر صاحب همتی که با دیدگاه‌ها و همچنین روایات اصیل شیعی درباره‌ی قرآن آشنا باشد، این کتاب را - با رعایت امانت کامل - به فارسی ترجمه کند و ذیل هر مطلب چکیده‌ای از روایات و نظر شیعه‌ی امامیه را - در قیاس با آراء اهل سنت - بیاورد، خدمتی بزرگ به اهل علم کرده است.

منابع :

- [آلوارت، ویلهلم. فهرست دست‌نویس‌های عربی در کتابخانه‌ی پادشاهی برلین، جلد ۱،

۱ - حال و روز این کتاب بر همگان روشن است و نیازی به بررسی و نقد این کتاب نیست. برای اطلاعات بیشتر نک: تعلیقات رحیم رضازاده ملک بر این کتاب.

۲. این روایت ذیل آیه‌ی دوم سوره‌ی بقره نقل شده است، نک: تفسیر قمی، ج ۱، ص ۴۳.

W. Ahlwardt. *Verzeichniss arabischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*. Erster Band. Berlin 1887.

- ابن واضح یعقوبی. تاریخ، ترجمه‌ی محمد ابراهیم آیتی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ هفتم، ۱۳۷۴ ه.ش، ج ۲.
- بدوی، عبدالرحمان. دراسات المستشرقین حول صحّة الشعر الجاهلی، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ دوم، ۱۹۸۶م.
- همو، موسوعة المستشرقین، بیروت: دارالعلم للملایین، چاپ دوم، ۱۹۹۳م. مدخل «نولدکه»، ص ۵۹۸-۵۹۵.
- بهشتی، محمد رضا. «تاریخ قرآن»، در: دانشنامه‌ی جهان اسلام، ج ۶ (۱۳۸۰ ه.ش)، ص ۲۴۰-۲۴۱.
- جفری، آرتور. واژه‌های دخیل در قرآن مجید، ترجمه‌ی فریدون بدره‌ای، تهران: توس، ۱۳۷۲ ه.ش.
- [سیمون، روبرت. شرح احوال و دانش‌پژوهی گولدتسیهر بر مبنای آثار و مکاتبات او، بوداپست - لیدن، ۱۹۸۶م.]

Róbert Simon. *Ignác Goldziher, His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondance*. Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences- Leiden: E. J. Brill 1986.

- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان. الإیتقان فی علوم القرآن، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، افسس قم: منشورات رضی - بیدار، ۱۳۶۳ ه.ش، ج ۴.
- عسکری، سید مرتضی. القرآن الکریم و روایات المدرستین، ج ۱، تهران: المجمع العلمی الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۶ ه.ش / ۱۹۹۶م. ج ۲، بی‌جا، شرکت التوحید للنشر، چاپ اول، ۱۴۱۷ ه.ش / ۱۹۹۶م. ج ۳، بی‌جا، دانشکده‌ی اصول دین، چاپ اول، ۱۳۷۸ ه.ش.
- [فوک، یوهان. پژوهش‌های عربی در اروپا تا آغاز سده‌ی بیستم، لایپزیگ، ۱۹۵۵م.]
- Johann Fuch. *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20.*

Jahrhunderts. Leipzig: Otto Harrassowitz 1955.

- قمی، ابوالحسن علی بن ابراهیم. تفسیر، بیروت: مؤسسة الأعلمی، چاپ اول (از حروفچینی جدید)، ۱۴۱۲ هـ، ج ۲.

- کیخسرو، اسفندیار بن آذر کیوان. دبستان مذاهب، به اهتمام رحیم رضازاده ملک، جلد ۱، متن، ج ۲ تعلیقات، تهران: طهوری، چاپ اول، ۱۳۶۲ هـ ش.

- [گولدتسیهر، ایگناتس. مذاهب تفسیر قرآن در اسلام، لیدن، ۱۹۷۰ م.]

Ignaz Goldziher. *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*. Leiden:

E. J. Brill 1970.

- متقی هندی، علاءالدین علی بن حسام‌الدین. کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال.

تصحیح شیخ بکری حیانی، بیروت: مؤسسة الرسالة، چاپ پنجم، ۱۴۰۵ هـ، ج ۱۶.

- مهدوی راد، محمد علی. سیر نگارش‌های علوم قرآنی. تهران: مؤسسه‌ی نمایشگاه‌های فرهنگی ایران، دبیرخانه‌ی نمایشگاه قرآن کریم، ۱۳۷۹ هـ ش.

- نولکه، تئودور. تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان، ترجمه‌ی عباس زریاب،

تهران، انجمن آثار ملی، چاپ اول، بی تا [تاریخ مقدمه: بهمن ۱۳۵۸ هـ ش].